

بررسی تطبیقی دو کتاب بلاغی «ابدع البدایع» و «بدیع القرآن»

زهرا شریعت پناه^۱

چکیده

این مقاله در پی ارائه تصویری از دو کتاب ابداع البدایع شمس العلمای قریب و بدیع القرآن ابن ابی الاصبیح مصری است. برای این منظور، ابتدا به بررسی فهرست و مقدمه این کتاب‌ها پرداخته‌ایم و در ادامه فصل بندی‌های دو کتاب مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت نقاط اشتراک یا اختلاف این دو کتاب بیان می‌گردد. با اینکه کتاب ابداع البدایع یک کتاب بلاغی فارسی است و کتاب بدیع القرآن عربی است و از لحاظ زبانی و طرز و ساختار با هم متفاوت هستند و از لحاظ محدوده زمانی نیز در یک بازه زمانی نیستند، اما نکته اشتراک این دو کتاب این است که هر دو از طرح ساختار بلاغی قدیم پیروی می‌کنند.

واژه‌های کلیدی: بررسی تطبیقی، بلاغت، ابداع البدایع، بدیع القرآن، بدیع

^۱ کارشناسی ارشد ادبیات تطبیقی، مدرس مرکز آموزش زبان فارسی دانشگاه فردوسی،

Zahra.shariat20@yahoo.com

مقدمه:

در پیشینه این جستار از جمله مقالاتی که در آن به بررسی این دو کتاب پرداخته‌اند عبارتند از: مقاله‌ای با نام بدیع القرآن از دکتر علوی مقدم، که در آن به بررسی اصطلاح بدیع در کتاب بدیع القرآن پرداخته است. درباره کتاب ابداع البدایع نیز مقالات مختلفی نوشته شده است، مقاله‌ای با نام استدراکات شمس العلما در ابداع البدایع نوشته مرتضی قاسمی که در این مقاله به صنعتی که شمس العلما واضح آن بوده است، اشاره دارد و در مقاله نقد و بررسی آثار برجسته بلاغی در ادب فارسی نوشته مرتضی رضایی ارادانی نیز به بررسی آثار برجسته بلاغی فارسی پرداخته است که در آن به شمس العلما نگاهی گذرا داشته است و مقاله ابداع البدایع از باقر صدری نیا که در آن به نقاط ضعف کتاب ابداع البدایع پرداخته است. با وجود بررسی‌های متنی این دو اثر در مقالات متعدد فقدان نگاهی تطبیقی، نگارنده را بر این داشت تا ساختار و محتوای این دو کتاب را مورد ارزیابی و تحلیل قرار دهد.

سوالات مطرح شده در این جستار عبارتند از:

۱. دو کتاب بدیع القرآن و ابداع البدایع به چه موضوعات بلاغی پرداخته‌اند و سهم این موضوعات در هر کتاب چقدر است؟
 ۲. نویسندگان این دو کتاب هر کدام از چه کسانی تأثیر پذیرفته‌اند و نیز بر چه افرادی تأثیر گذاشته‌اند؟
 ۳. میزان نوآوری هر یک از این نویسندگان چقدر است؟
 ۴. میزان ارتباط این دو کتاب چگونه است؟ و تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو کتاب چیست؟
- بر همین مبنا فرضیه‌های این جستار عبارتند از:

۱. هر دو کتاب بدیع‌القرآن و ابداع‌البدایع صناعات بدیعی را معرفی نموده‌اند، که در کتاب ابداع‌البدایع ۲۲۰ صناعت و در کتاب بدیع‌القرآن ۱۰۸ صناعت مطرح شده‌اند و بدیع‌القرآن به صناعات مطرح شده در قرآن پرداخته است.

۲. ابن ابی‌الاصبع از عالمان بلاغی پیش از خود تأثیر پذیرفته است. وی بیش از همه از زمخشری متأثر شده و تأثیر زمخشری در کتاب بدیع‌القرآن محسوس است. در کتاب ابداع‌البدایع نیز تعریف صناعات از مفتاح‌العلوم و تلخیص‌المفتاح و حدائق‌السحر و بدایع‌الافکار گرفته شده است. ابن ابی‌الاصبع بر اصحاب بدیعیات و سلیمان ابوالثنا و نویری و خطیب قزوینی و بهالدین سبکی و سیوطی تأثیر گذاشته است و شمس‌العلماء نیز بر کتاب زیب سخن نشاط و هنجار گفتار و جناس در پهنه ادب پارسی تأثیر گذاشته است.

۳. هر دو نویسنده کتاب از نوآوری‌هایی در زمینه صناعات بدیعی برخوردار بوده‌اند و میزان صناعات جدید بسیاری را به بلاغیون بعد از خود معرفی نموده‌اند.

۴. با توجه به اختلاف زمانی و زبانی دو کتاب از لحاظ طرز و ساختار با هم متفاوت هستند. اما برجسته‌ترین اشتراک این دو کتاب این است که هر دو از طرح ساختار بلاغی قدیم پیروی می‌کنند. شمس‌العلماء در صفحات مختلفی از کتاب ابن‌الاصبع نام می‌برد و او را در برخی صناعات بدیعی نوآور می‌داند.

در این جستار برآنیم تا پس از مطالعه دقیق این دو کتاب بدیعی و مرحله جمع‌آوری اطلاعات و پیشینه این تحقیق تصویری از دو کتاب را فرا روی خواننده ارائه دهیم. در گام بعدی به بررسی میزان تأثیر پذیری این دو فرد از گذشتگان و تأثیرگذاری آن‌ها بر متأخران ایشان می‌پردازیم و از این رهگذر رابطه تأثیری این دو بررسی می‌شود و در نهایت به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو اثر می‌پردازیم.

۱. زندگی نامه ابن ابی الاصبیح و شمس العلماء گرکانی:

حاج میرزا محمد حسین قریب ملقب به شمس العلماء گرکانی و متخلص به ربانی در سال ۱۲۲۲ ه. ش. در گرکان^۲ از توابع آشتیان اراک که سابقاً این قریه «وره» نامیده می‌شد، به دنیا آمد. پدرش حاج میرزا علیرضا از تجار بزرگ زمان خود بود که بیشتر در شهر قم اقامت می‌گزید و خانواده آن‌ها از قدیم الایام به زهد و تقوا و درستی و راستی در ناحیه گرکان ضرب‌المثل و معروف بوده است.

او از سال ۱۲۸۳ تا ۱۲۸۸ ه. ش. به تألیف کتاب ابداع البدایع مشغول بود. او با وجود کارهای دولتی دست از تدریس و تألیف نکشید و تا آخر حیات آن را ادامه داد. شمس العلماء بالاخره پس از ۸۳ سال زندگی پر ثمر و تلاش و بی وقفه در سال ۱۳۴۵ ه. ق. مطابق با ۱۳۰۵ ه. ش. پس از چند ماه ابتلا به دیابت در تهران دار فانی را وداع گفت و در قم به خاک سپرده شد. شمس العلماء تألیفات فراوانی دارد که برخی به چاپ رسیده اما اکثر آن‌ها همچنان در پرده نسخ خطی محجوب مانده‌اند. یکی از این کتاب‌ها، کتاب ابداع البدایع است که در سال ۱۳۲۸ ق. در ۴۲۵ ص با چاپ سنگی منتشر شد.

ابن ابی اصْبِیح، زکی الدین ابو محمد عبدالعظیم بن عبدالواحد ابن ظافر (۵۸۵ ق / ۱۱۸۹ م یا ۵۸۹ ق)، ادیب و شاعر مصری است. (کتابی، ۳۶۴/۲؛ مقریزی، ۴۰۱/۱؛ ابن تغری بردی، ۳۷/۷)

ابن ابی اصْبِیح پس از فراغت از تألیف تحریر به نوشتن کتاب دیگری زیر عنوان البرهان فی اعجاز القرآن که گاه به نام بیان البرهان فی اعجاز القرآن نیز خوانده می‌شود، پرداخت (بدیع،

^۲ علامه قزوینی در توضیح این اسم نوشته اند: «گرکان... بر وزن هیجان و طیران از قرای عراق عجم است نزدیک تفرش و آشتیان و فراهان، یکی از ادبای هند که فعلاً اسمش را فراموش کرده ام در کتابی که در تراجم شعرای معاصر ایران جمع کرده است نسبت گرکانی را در مورد همین صاحب ترجمه همه جا گرکانی با دو کاف فارسی چاپ کرده است، یعنی خیال کرده است که وی منسوب به گرگان یعنی جرجان معروف است. مجله یادگار، سال ۵، ص: ۵۶-۵۷»

۱۵؛ زرکلی، ۳۰/۴) و به عنوان بخش پایانی آن، ابواب بدیع ویژه قرآن کریم را از کتاب تحریر التحبیر جدا ساخت و با افزودن مطالبی، عنوان مستقل بدیع القرآن را بر آن نهاد. در این کتاب ۲۲ باب از ابواب تحریر نیامده، ولی ۷ باب که در تحریر از آنها سخنی نرفته بود، افزوده شده است (شرف، مقدمه تحریر، ۵۹-۶۱).

یکی از کتب ابو محمد زکی الدین عبد العظیم بن عبد الواحد معروف به ابن ابی الاصبیح مصری متوفی به سال ۶۵۴ هجری بدیع القرآن است. ابن ابی اصبیح در کتاب بدیع القرآن از ۱۰۸ صنعت و فن موجود در بلاغت بحث کرده و برای هر یک، از آیات قرآنی مثال آورده است و در پایان هر یک باب به اسم «باب حسن الخاتمه» بر کتاب افزوده است.

۲. فهرست موضوعات دو کتاب

در فهرست کتاب بدیع القرآن، دو مقدمه وجود دارد یکی مقدمه محمد شرف حنفی درباره کتاب و یک مقدمه خود مؤلف می باشد در این کتاب ۱۰۸ صنعت بدیعی مورد بررسی قرار گرفته است.

در کتاب ابداع البدایع دو فهرست مجزا در ابتدای کتاب وجود دارد. ۱. فهرست مطالب کلی کتاب که شامل مقدمه جناب آقای دکتر جلیل تجلیل، پیشگفتار، تقریظ آقای حاجی سید نصر الله تقوی، متن کتاب، تعلیقات، فهرست آیات و شواهد قرآنی و ترجمه آنها، فهرست اصطلاحات، فهرست اعلام جغرافیایی، فهرست اعلام اشخاص، کتابنامه است. ۲. فهرست صنایع بدیعی کتاب ابداع البدایع که شامل ۲۲۰ صنعت بدیعی می باشد.

3. مقدمه کتاب بدیع القرآن و ابداع البدایع :

ابن ابی الاصبغ کتاب بدیع القرآن را حاصل تتمه «الاعجاز» و به تعبیر دیگر «بیان البرهان» که نتیجه ایام جوانی اوست می‌داند. در ادامه فهرستی طولانی از اسامی کتاب‌هایی که از آن استفاده کرده است را ذکر می‌کند که عبارتند از:

دو کتاب نقد قدامه و بدیع ابن معتز و حلیه المحاضرة حاتمی، الصناعتین، العمده، تزییف نقد القدامه از ابن رشیق، الموازنه آمدی، اعجاز ابن الطیب باقلانی، دلائل الاعجاز جرجانی، اسرار البلاغه از جرجانی، الوساطه از جرجانی، اعجاز ابن خطیب، الکشاف زمخشری، فوائد القرآن قاضی عبد الجبار، امثال القرآن ابن حبیب، الامثال میدانی، نهج البلاغه سخنان امام علی، نظم القرآن جاحظ، البیان و التبین از همان مولف، الیتیمه تالیف ثعالبی، دمیة القصر باخرزی و.... بسیاری منابع دیگر را در ادامه آورده است.

در ادامه به نقاط ضعفی که در بدیع ابن منقذ است مانند توارد و تداخل و تفکیک اشاره می‌کند اما معتقد است که در این فن کمتر کسی است که خالی از اشتباه باشد و فقط پیامبران را مصون از اشتباه می‌داند. (ابن ابی الاصبغ، ۶۵۴: ۱۳)

درباره انگیزه مؤلف:

ابن ابی الاصبغ نوشته است: «سعی کردم از تداخل اجتناب ورزم، هر شاهدهی را در جای خود قرار دادم و چه بسا دیدم که یک نام با معنای آن مطابقت ندارد نام را باقی گذاشتم و معنی را تغییر دادم تا اینکه ۹۵ باب اصل و فرع گرد آوردم.» (همان، ۱۴)

در دیباچه کتاب بدیع القرآن گفته می‌خواسته کتاب تحریرالتحییر را خلاصه کند ولی راهی به آن نیافته پس انواع بدیعی که مخصوص به قرآن بوده را جدا نموده است. مؤلف در این

کتاب توانسته است ثابت کند که قرآن صفات جاودانه و ویژگی‌های انسانی و نفس ادب را در بر گرفته است این‌ها همه مطالبی است که مؤلف می‌خواهد در کتابش آشکار سازد. (میر لوحی، ۹۳) همچنین می‌گوید: دانستم که نیازمند به تنمهای متضمن ابواب بدیع القرآن است؛ لذا آنچه به قرآن اختصاص داشت مجزا کردم و آن ابواب ۱۰۸ باب است. (همان، ص: ۱۵)

در مقدمه کتاب ابداع البدایع از مزیت‌های این تألیف نوشته شده است که عبارتند از:

۱. در این رساله ۲۲۰ صنعت را برشمردم که در کتب سلف از ۱۵۰ نگذشته و آنچه ثبت شده است از مستدرکات مؤلف است
۲. امثله فارسی است که در کتب مبسوطه ارباب بدیعیات جز به نظم و نثر عرب نپرداخته‌اند و من مثال هر صنعتی را از فارسی نیز آورده‌ام
۳. شواهد از آیات قرآنی است و آنچه در مفتح و تلخیص آمده منحصر در همان صنایع معدوده است که از پنجاه قسم درنگذرد.
۴. در رسائل مشتمل بر امثله تازی و فارسی مانند حدائق السحر خواجه رشید وطواط و غیر آن بسیاری از صنایع را متروک داشته‌اند که من از آن جمله احتراز کرده‌ام.
۵. انواع صنایع را به ترتیب حروف تهجی قرار دادم تا برای خواننده سهل باشد و هر صنعت را در جای خویش تواند یافت.

۴. فصل بندی دو کتاب:

درباره کتاب ابداع البدایع باید گفت: جز کتاب‌های بلاغت درسی است که از نظر طرح و ساختار از طرح بدیع قدیم پیروی می‌کند یعنی مباحث را بدون تفکیک به سه دانش بلاغی

مطرح می‌کند. تعریف صناعات این کتاب از مفتاح العلوم و تلخیص المفتاح و حدائق السحر و بدایع الافکار گرفته شده است. (سعادت درخشان، ۱۳۸۹: ۲۶)

در این کتاب صنایع بدیعی بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است و تعریف هر صنعت از لحاظ لغوی و اصطلاحی آن آورده شده و در ادامه مثال‌های عربی و فارسی نیز زده شده است. شواهد مثال نیز بیشتر نظم است و کمتر نثر می‌باشد.

در این کتاب مباحث پیرامون علم معانی و بیان از قبیل ایجاز و حصرو وصل از مباحث بدیعی تفکیک نشده است و مؤلف در صفحه ۹۱ می‌نویسد: «هر چند ایجاز اطناب در علم معانی مندرج است لیکن چون برخی از صاحبان بدیعیات جز صنایع بدیع آورده‌اند ما نیز متابعت ایشان نموده» و بعد نیز انواع و اقسام ایجاز را مطرح می‌کند. از صنعت‌هایی هم‌چون تشبیه، جناس، اشتقاق و سجع و جمع بیشتر صحبت کرده است.

در باب تشبیه هر چند آن را جز علم بیان دانسته؛ اما علمای بدیع نیز آن را در صنایع ذکر کرده‌اند و در تقسیم بندی تشبیه آن را به انواع زیر تقسیم می‌کند:

تشبیه مطلق، مقید یا مشروط، تشبیه تسویه، تشبیه مقلوب، تشبیه تفصیل، تشبیه کنایه، تشبیه اضممار، تشبیه توریه، تشبیه شیئین بین شیئین، تشبیه مغالطه

این کتاب تنها در بخش تشبیه ۶ شاهد مثال مشترک با حدائق السحر، المعجم و مدارج البلاغه و سه شاهد مشترک با بدایع الافکار دارد. اغلب شواهد عربی نیز از مفتاح العلوم، تلخیص المفتاح و مختصر المعانی و مطول گرفته شده است. معرفی برخی انواع صناعات جدید مانند تشبیه توریه را در ابداع البدایع داریم. (سعادت درخشان، ۱۳۸۹: ۲۸)

درباره فصل بندی کتاب بدیع القرآن، می توان آن را به سه بخش بر اساس سابقه صنایع تقسیم کرد که عبارتند از:

۱. در بخش اول از اصول بدیع سخن به میان آورده و همان ابوابی است که ابن معتر و قدامه نام برده‌اند از قبیل استعاره، جناس، رد اعجاز بر صدور، مذهب کلامی، التفات، تمام، ایغال، تمثیل و...
۲. در بخش دوم فروع بدیعی گفته شده است: احتراس، موارد، تریدید، تفویف، استدراک، اغراق، تزییل، انسجام، تنکیت و نوادر و...
۳. بخش سوم که بخش ابتکاری خود اوست و میزان صحت ادعای او را بیان می کند.

از مهم ترین مواردی که در کتاب او دیده می شود، آمیختن برخی از ابواب علم معانی به ویژه انواع اطناب هم چون تکرار و تفصیل و تزییل و استقصا و ایضاح و بسط با آرایه های بدیعی است او ایجاز را نیز جز محسنات بدیعی دانسته است (شوقی ضیف: ۴۹۲)

از دیگر ویژگی های کتاب این است که انواع فنون بلاغی و صنایع ادبی موجود در قرآن را مورد بحث قرار داده است و از این نظر حائز اهمیت است زیرا کتب نوشته شده پیش از او از این جامعیت برخوردار نبودند.

در این کتاب نیز مانند کتاب ابداع البدایع سهم موضوعات علم معانی مانند ایجاز و ایضاح از علم بدیع جدا نشده است و آمیخته شده است.

صنایعی که بیشتر سخن گفته است عبارتند از: استعاره، تشبیه، توهیم، ایجاز، ایضاح، ابهام،

انفصال

درباره چگونگی توضیح صنایع هم ابتدا گفته‌های پیشینیان را درباره آن صنعت آورده است و بعد تعریفی از خود صنعت و اقسام آن و در ادامه به ذکر شواهدی از قرآن پرداخته است.

درباره صنعت تشریح گرکانی در صفحه ۲۵۶ می‌نویسد: یا ذوقافیتین است که ابن ابی الاصبیح آن را توام نامیده و تفتازانی آن را توشیح خوانده است. ابن ابی الاصبیح این صنعت را در صفحه ۲۹۸ به نام توام آورده است و آن را از صنایعی دانسته که ابواسحاق ذکر کرده است و آن را تشریح نامیده است و در این صنعت گرکانی همان مثالی را آورده است که ابن ابی الاصبیح درباره این صنعت ذکر کرده است.

در اقسام تشبیه ابن ابی الاصبیح تشبیه را به دو نوع تقسیم می‌کند که عبارتند از: متحد و متعدد و تشبیه متحد تشبیه یک چیز به یک چیز و تشبیه متعدد از چند چیز به چند چیز است.

۵. تأثیر پذیری ابن ابی الصبیح و شمس العلما از دیگران:

ابن ابی الاصبیح از عالمان بلاغی پیش از خود تأثیر پذیرفته است و بی‌شک از همه از زمخشری متأثر شده و تأثیر زمخشری در کتاب بدیع القرآن محسوس است، زیرا پس از آنکه ابن ابی الاصبیح تهکم را در بلاغت را توضیح می‌دهد به اظهار نظر مفسران می‌پردازد و می‌گوید: «فقد ذهب بعض المفسرین الی انهم...» و روشن است که مفسر مورد نظر وی در این مورد خاص زمخشری بوده، زیرا زمخشری نخستین کسی است که قرآن مجید را از جنبه بلاغی تفسیر کرده است. (علوی مقدم، ۱۳۶۴: ۴۱)

یکی دیگر از کسانی که تأثیر فراوان بر ابن ابی الاصبیح داشته قدامه ابن جعفر است و همچون قدامه صنعت اشاره - ارداف - تمثیل را سه صنعت جدا از یکدیگر دانسته و اعتراض آمدی را بر قدامه غیر قبول دانسته است زیرا آمدی سه صنعت را یکی می‌دانسته است (بدیع القرآن: ۸۲)^۳

ابن ابی الاصبیح، از رمانی و کتاب «النکت فی اعجاز القرآن» وی نیز متأثر است؛ زیرا در باب «استعاره» در طلیعه گفتارش، سخن رمانی را نقل کرده است.

و نیز ابن ابی الاصبیح، از ابن رشیق قیروانی و کتاب «العمدة...» وی تأثر پذیرفته است و از اسامه بن منقذ و کتاب «البدیع» او نیز بهره‌جسته است. ابن ابی الاصبیح از دو دانشمند معاصرش نیز بهره‌مند شده و آن دو عبارتند از: ۱- موفق الدین بغدادی، متوفی به سال ۶۲۹ هجری، که آثار فراوانی داشته و تنها یکی از تألیفات او کتاب «قوانین البلاغة» است. ۲- شرف الدین التیفاشی، متوفی به سال ۶۵۱ هجری و درباره او گفته است: کتاب «بدیع» شرف الدین التیفاشی، واپسین تألیفاتی است که پیش از تألیف من نوشته شده و مطالبی در آن کتاب، گردآورده که جز من کسی آن‌ها را گردآوری نکرده است.

در کتاب ابداع البدایع نیز تعریف صناعات از مفتاح العلوم و تلخیص المفتاح و حدائق السحر و بدایع الافکار گرفته شده است. (سعادت درخشان، ۱۳۸۹: ۲۶)

۶. تأثیر گذاری این دو فرد بر دیگران:

^۳الإشارة: و هو ان يكون اللفظ القليل دالاً على المعنى الكثير. ر.ك: بدیع القرآن ص ۸۲ (***) الإرداف: و هو ان يديد المتكلم معنئى فلا يعبر عنه بلفظ الموضوع له و لا بلفظ الإشارة الدال على المعانى الكثيرة بل بلفظ هو ردف المعنى الخاص و تابعه، قريب من لفظ المعنى الخاص قرب الرديف من الردف. بدیع القرآن ص ۸۳ (***) التمثيل: هو ابعاد من اللفظ الاردا ف قليلا يصلح ان يكون مثلاً بلفظه الخاص لأن المثل لا يشبه المثل من جميع الوجوه، و لو تماثل المثلان من كل الوجوه لا تحدا ر. ك: بدیع القرآن ص ۸۵

نخستین تأثیر ابن ابی الإصبع اینست که بگوئیم: باب «بدیعیات»^۴ به دست او، گشوده شد و بدیعیات پس از وی رونق و اهمیت یافت و او اگرچه خود، بدیعه شعری نسرود ولی راه را برای آیندگان گشود و بیشتر اصحاب بدیعیّه تحت تأثیر او بوده‌اند.

شهاب الدین محمود بن سلیمان ابو الثناء، متوفی به سال ۷۲۵ هجری، که صاحب دیوان انشاء دمشق بوده و از آراء بلاغی ابن ابی الإصبع، بسیار متأثر بوده و در صاحب‌دیوان انواع دمشق بدیعی که ابن ابی الإصبع برشمرده، او نیز ذکر کرده است. ۲- شهاب الدین احمد بن عبد الوهاب معروف به نویری، متوفی به سال ۷۳۳ هجری نویسنده کتاب معروف «نهایه الأرب فی فنون الأدب» که جزء هفتم آن در باب مسائل بلاغی است و نویری تحت تأثیر ابن ابی الإصبع، بوده است. البته نویری، بحث مشبعی در «کتابت» و شرف کتابت و نیز بحثی در بلاغت و فصاحت و علوم معانی و بیان و بدیع دارد، در صورتی که کتاب «بدیع القرآن» ابن ابی الإصبع چنین نیست.

جلال الدین محمد بن عبد الرحمن، معروف به خطیب قزوینی، که بخش سوم مفتاح العلوم سکاکی را تلخیص کرده، از ابن ابی الإصبع نیز متأثر است. ۴- ابو حامد احمد بن علی، ملقب به بهاء الدین معروف به سبکی، متوفی به سال ۷۷۳ هجری نویسنده کتاب «عروس الأفراح» تنها به نقل مطالب از ابن ابی الإصبع، اکتفا نکرده بلکه او را پیشوای خود در علوم بلاغی معرفی کرده و در مقدمه تألیفش می‌گوید: من بیش از پنجاه کتاب بلاغی را، مختصر کردم و بر آن‌ها آگاهی یافتم. یکی از آن تألیفات را، کتب ابن ابی الإصبع دانسته است.

۵- جلال الدین سیوطی، متوفی به سال ۹۱۱ هجری در کتاب پرارزش خود به نام «الإتقان فی علوم القرآن» در موارد عدیده به گفته ابن ابی الإصبع استناد می‌کند و از او نقل قول می‌کند. (علوی مقدم، ۱۳۶۴: ۴۳)

^۴ بدیعیّه: قصیده‌ایست که هر بیت آن، دست کم، دارای یکی از صنایع بدیع باشد و بی‌تی بدون صنعت نباشد و در آن قصیده، اکثر صنایع بدیعی گنجانده شده باشد.

درباره تاثیر گذاری شمس العلما بر دیگران در صفحه ۹ کتاب ابداع البدایع گفته شده است که: «کتاب زیب سخن تألیف دکتر محمود نشاط از نظر کمیت و ذکر القاب و اسماء صنایع بدیعی جامع تر به نظر می‌رسد و مؤلف نیز آن را بدین نام خوانده است؛ اما تفاوت دو کتاب در آن است که زیب سخن تألیف و گردآوری است در حالیکه ابداع البدایع تصنیف است و ابداع از طرف دیگر اکثر مثال‌های عربی و فارسی کتاب زیب سخن از کتاب ابداع البدایع گرفته شده است و در چند مورد شمس العلما در ذکر شاعر بیتی دچار لغزش شده است، دکتر نشاط نیز بی هیچ تحقیقی دچار آن گردیده است. (گرکانی، ۱۳۲۸: ۹)

در مقاله از فضل الله رضایی تحت عنوان نقد و بررسی تحلیل آثار برجسته بدیعی پارسی در ادب پارسی به این مطلب اشاره شده که در کتاب آقای سید نصر الله تقوی (۱۲۸۲-۱۳۶۷) تحت عنوان هنجار گفتار از نویسندگان قرن ۱۴ است که به علوم بلاغی علاقه زیادی داشت و در محضر شمس العلما کسب فیض کرده است و در این کتاب به کتاب ابداع البدایع نظر داشته است. همچنین جلیل تجلیل در کتاب جناس در پهنه ادب پارسی از منابع متعدد استفاده کرده است که یکی از آن منابع کتاب ابداع البدایع می‌باشد.

همچنین شمس العلما در کتاب ابداع البدایع در صفحه‌های ۲۹، ۳۱، ۳۲، ۴۷، ۱۳۹، ۳۶، ۴۰۳، ۴۰۹، ۴۵۴ و ۴۸۱ از ابن ابی الاصبغ نام برده است. در صفحه ۴۰۳ در بخش تعلیقات صنعت بسط را از مستخرجات ابن الاصبغ دانسته است و بسط آن است که در بیان معنی مراد زیاده بر الفاظ متعارف آورند و این صنعت ضد ایجاز است.

در صفحه ۱۱۳ در توضیح صنعت تدییج آورده است که متکلم دو رنگ یا زیاده در کلام بیاورد خواه معنی اصلی یا خواه کنایه و یا استعاره است و از جهت داخل تناسب این صنعت از مستخرجات ابن ابی الاصبغ است ولی چنانکه مؤلف گفته بهتر است این بحث جز صنعت مراعات نظیر آورد و این را نیز از نوآوری‌های ابن اصبع می‌داند.

در صفحه ۲۴۳ صنعتی به نام حصر الجزئی و جعله کلیا آورده است که شمس العلماء آن را خیلی طولانی می‌داند ممکن بود دعوی الجنس نامیده شود و مراد تکلم یک فرد از کلی را آورده و دعوی آن نماید که این فرد کلی است این صنعت را نیز از مستخرجات ابن الاصبغ می‌داند.

۷. تطبیق دو کتاب:

ابدع البدایع	بدیع القرآن
پیروی از طرح بدیع قدیم	پیروی از طرح بدیع قدیم
کتاب بلاغت مدرسی	کتاب بلاغت تحقیقی
شاهد مثال عربی و فارسی	شاهد مثال عربی و اشعار عربی
شاهد مثالها بیشتر شعر هستند و کمتر نثر	شاهد مثالها بیشتر از قرآن کریم
تعداد صناعات ۲۲۰	تعداد صناعات ۱۰۸
معرفی صناعات جدید	معرفی صناعات جدید
مرتب شده بر اساس حروف الفبا	بر اساس حروف الفبا نیست
دارای فصل بندی مشخص	فصل بندی مشخصی ندارد

نتیجه‌گیری:

با توجه به تفاوت زبانی و زمانی این دو اثر و همچنین اینکه ابداع‌البدایع کتاب بلاغی مدرسی است و بدیع‌القرآن کتاب تحقیقی است؛ بنابراین نقاط اشتراک زیادی با همدیگر ندارند، برجسته‌ترین وجه اشتراک این دو کتاب این است هر دو کتاب از لحاظ طرح و ساختار از بدیع قدیم پیروی می‌کنند، یعنی مباحث معانی را نیز ذیل مباحث بدیعی توضیح داده‌اند و هر دو مؤلف نوآوری‌هایی در زمینه معرفی صناعات بدیعی داشته‌اند و تعداد زیادی صناعت جدید را به متأخرین خود عرضه داشته‌اند.

کتابنامه :

گرکانی، شمس العلما (۱۳۲۸). *ابدع البدایع*. تبریز: انتشارات احرار

ابن ابی الاصبغ مصری (۶۵۴ ق) *بدیع القرآن*. قاهره: الفجاله. الطبعة الثانية

----- (۶۵۴) *بدیع القرآن*. ترجمه: میر لوحی، سید علی. مشهد: انتشارات آستان

قدس رضوی. ۱۳۶۸

علوی مقدم (۱۳۶۴) *بدیع القرآن*. مشکوه. ص، ۱۰

قاسمی، مرتضی (بی تا) «استدراکات شمس العلما در ابداع البدایع». نامه انجمن ۸/۲ ص ۱۱۰

رضایی اردانی، فضل الله (۱۳۸۸). «نقد و بررسی آثار برجسته بلاغی در ادب فارسی». آیین

میراث: ۱۴۴

شوقی، ضیف. (۱۳۷۳)، *تاریخ تطور علوم بلاغت*. ترجمه: محمد رضا ترکی. تهران: سازمان

مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت). ۱۳۸۳

صدری نیا، باقر (۱۳۷۸)، «ابدع البدایع». کتاب ماه فلسفه و ادبیات. ش: ۱۹